

BIRUTĖ AVIŽINIENĖ

Literatūra ir jos kūrėjai tarpukario Lietuvos radijo programoje

<https://doi.org/10.51554/Coll.21.46.06>

Anotacija: Straipsnyje analizuojamos lietuvių literatūros pozicijos Valstybės radiofono programoje 1926–1940 m.: nagrinėjama transliuotų kūrinių atranka, radijo eteryje pristatyti populiariausi rašytojai, dėmesys teikiamas ir pačių rašytojų dalyvavimui radijo programoje. Radijo eteryje kuriamas idealizuotas tautinio rašytojo įvaizdis, jį formuojant orientuojamasi į žinomiausių, kultūroje įsitvirtinusių lietuvių literatūros kūrėjų kartą, o jaunesnioji rašytojų karta, priešingai, dalyvaudama radijo programose pateikia ideologizuotai literatūros ir rašytojo sampratai alternatyvų vertinimą. Daroma išvada, kad radiofono literatūros programa daugiausia įtakos darė literatūros sklaidos ir suvokimo (receptijos) sritims. Ši įtaka išsidėsto tarp dviejų kraštutinumų: ideologinio ir utilitarinio literatūros naudojimo bei prielaidų literatūros procesams savarankiškėti, ugdyti kritiškesnę skaitytojų.

Raktažodžiai: Valstybės radiofonas, literatūrinė radijo programa, ideologija, radijo teatras, tarpukario Lietuvos kultūra.

Įvadas

„Radio atėjo į mūsų gyvenimą ir stebuklingu būdu jį keičia“¹, – entuziastingai pradėjo Petras Tarulis 1926 m. gruodžio 9 d. radijo eteryje pirmą kartą keturvėjininkų surengtą *radio poezo* koncertą. 1926 m. birželio 12 d. iš Kauno pradėjusio transliuoti radiofono programa pasižymėjo dideliu angažuotumu kultūrai: meninės programos dalis užėmė maždaug pusę viso radijo eterio. Ši kryptis nurodyta ir 1929 m. įsigaliojusiame Valstybės radiofono įstatyme, reglamentavusiame jo

1 „J. Petrėno pranešimas, skaitytas radio poezo koncerte š. m. gruodžio 9 d.“, *Keturi vėjai*, 1926, Nr. 2, p. 9.

veiklą: „Valstybės radiofonas laikomas mokslo, meno, informacijos ir kitoms kultūros žinioms platinti.“² Iš pradžių transliuotus informacinius ir orų pranešimus, visuomenės veikėjų paskaitas bei muziką gana greitai papildė teminės radijo valandėlės, spaudos apžvalgos, literatūros vakarai, radijo vaizdai ir kiti radijo žanrai. Radijas neabejotinai veikė to meto kultūrą, darė įtaką ir literatūrai: populiarino ją, švietė savo klausytojus, atsirado naujas veiklos baras literatūros profesionalams (ne tik rašytojams, bet ir apžvalgininkams, žurnalistams). Straipsnyje analizuojama literatūrai skirta Valstybės radiofono programa: literatūros ištraukų skaitymas ir deklamavimas, radijo teatras, knygų apžvalgos, literatūriniai vakarai, literatūrai skirtos radijo paskaitos bei rašytojų sukačių minėjimai.

Analizuojama radijo programa transliuota 1926–1940 m., ilgiausia ir įvairiausia ji buvo 4-uju XX a. dešimtmečiu, ypač antruoju penkmečiu (1938–1940 m. transliuota po 7–8 val. per parą), tad straipsnyje tiriamas laikotarpis beveik sutampa su tautininkų politinio režimo periodu. Radiofonas buvo gana greitai suvalstybintas: 1929 m. įsigaliojus Valstybės radiofono įstatymui, visuomeninė Radijo taryba buvo panaikinta, nustatytas įstaigos pavaldumas Švietimo ministerijai, 1938 m. įsteigus Visuomeninio darbo valdybą, radiofonas priskirtas jai, o šią 1939 m. likvidavus, tapo tiesiogiai pavaldus Ministro pirmininko tarnybai. Svarbus faktas, kad visą laikotarpį veikė išankstinė radijo programos cenzūra, o masinės komunikacijos kanalas naudotas to meto valstybinei politikai vykdyti: radijo programose atsispindi tautininkų tarpukario propagandinės kampanijos (nuolatinis Vilniaus klausimo kėlimas bei Vytauto 500-ųjų mirties metinių minėjimas 1930 m.), minėtinas neblėstantis teigiamas dėmesys politiniam režimui bei prezidentui Antanui Smetonai.

Straipsnyje nagrinėjama, kaip tarpukario radijo programoje buvo pristatoma lietuvių literatūra (aptariami tam skirti radijo žanrai: deklamacijos, skaitymai, radijo vaidinimai), nustatoma, kurie lietuvių rašytojai sulaukė daugiausia dėmesio, koks tautinio rašytojo įvaizdis kurtas bei kokią funkciją jis atliko radijo paskaitose bei laidose. Analizuojamas ir pačių rašytojų dalyvavimas radijo programoje: pristatomos jų rengtos knygų apžvalgos bei literatūrai skirtos laidos, svarstomi dalyvių atrankos kriterijai. Susipažįstant su gausia Lietuvos centriniam valstybės archyve (LCVA), Valstybės radiofono fonde, saugoma medžiaga, tapo akivaizdu, jog lietuvių literatūra radijo programose naudota įvairiems tiks-

2 „Valstybės radiofono įstatymas“, *Vyriausybės žinios*, Nr. 296, 1929, p. 7.

lams: išskirtinos pramoginė, šviečiamoji ir ugdomoji jos panaudojimo funkcijos, ryškėja ir pastanga literatūrą ir jos kūrėjų biografijas pasitelkti kaip tautininkų politinės propagandos įrankį. Antra vertus, radijo programose matyti ir alternatyvi samprata, vertinanti literatūrą kaip atskirą, autonominę, jokiai politinei santvarkai nepaklūstančią kūrėjo sritį. Straipsnyje sisteminama gausi empirinė medžiaga, išskiriamos lietuvių literatūros pozicijose radijo programoje ryškiausiai matomos, kartais viena kitai prieštaraujančios literatūros interpretacijos.

Gintautas Mažeikis propagandą apibrėžia kaip viešą, instituciškai reglamentuotą, tinklinį, pasikartojantį masių ar socialinių grupių įtikinėjimą, siekiant formuoti vieną ar kitą nuomonę, kuri yra reikšminga priimant propagandos užsakovui palankius sprendimus³. Taip plačiai, nebesiejant vien su istoriniais neigiamos totalitarinės politinės propagandos atvejais, šiuo metu suprantama propaganda vertintina kaip tikslingas tam tikros ideologijos skleidimas, į šią sampratą patenka ir neigiamą konotaciją turintis melagingos informacijos platinimas, ir teigiamai ar neutraliai vertinama socialinė reklama, švietimas, viešosios nuomonės formavimas ir panašiai. Todėl reikėtų apibrėžti, jog šiame straipsnyje propaganda laikoma 1926–1940 m. per Valstybės radiofono programą kryptingai ir nuosekliai vykdyta tam tikrų idėjų sklaida, turinti savo adresatą ir konkrečius uždavinius. Tai to meto politinio režimo politinės ideologijos sklaida bei bandymas formuoti teigiamą klausytojų požiūrį į ją.

Straipsniui aktuali bene išsamiausiai Lietuvos tarpukario radijo veiklą nagrinėjanti Stasio Štikelio monografija „Eterio šviesa“⁴, solidus Lietuvos radijo šimtmečiui skirtas veikalas⁵, minėtinas apžvalginis Raimondo Kančo straipsnis⁶. Arčiau straipsnio tematikos yra tyrimai, pristatantys radijo vaidmenį kultūriniame to meto Lietuvos gyvenime⁷ arba analizuojantys meno naudojimą

3 Gintautas Mažeikis, *Propaganda ir simbolinis mąstymas*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010, p. 19.

4 Stasys Štikelis, *Nepriklausomos Lietuvos radijas 1919–1940 m.*, Kaunas: Varpas, 2001.

5 *Lietuvos radijas, 1926–2016: faktai, kūrėjai, laidos*, parengė Laura Blynaitė, Vilija Kneitienė, Eglė Pacevičienė, Ona Pečiulienė, Irena Stankevičienė, Gintarė Viselgienė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2016.

6 Raimondas Kančas, „Klaipėdos radiofonas Lietuvos radijo istorijos kontekste“, *Res Humanitariae*, I, 2007, p. 57–74.

7 Minėtinas Jūratės Petrikaitės straipsnis „Zenono Slaviūno ir Jono Balio radijo paskaitos apie tautosaką“, *Būdas*, Nr. 3, 2019, p. 38–48; Bernadetos Baublinskaitės straipsnyje Valstybės radiofonas trumpai aptartas kaip populiariosios muzikos sklaidos kanalas: „Mažosios scenos kultūra prieškarinio Kaune“, *Naujasis Židinys-Aidai*, Nr. 6, 2016, p. 39–43.

propagandos tikslams⁸. Tyrimų straipsnio tematika nėra daug, mat tarpukario Lietuvos radijas netyrinėtas abejojant, ar jo programa pasiekdavo masinę klausytoją dėl menko krašto elektrifikavimo lygio ir nedidelio, palyginti su kaimyninėmis šalimis, radijo abonentų skaičiaus⁹, taip pat dėl transliuojamos programos ir klausytojų lūkesčių neatitikimo¹⁰. Viena vertus, tarpukariu Lietuva elektrifikacijos požiūriu iš tiesų buvo atsilikusi, ir, nors klausytojų skaičius visą laiką sparčiai didėjo (323 radijo abonentai 1926 m.; daugiau nei 77 000 1939 m.¹¹), tikrasis radijo proveržis įvyko po Antrojo pasaulinio karo, kai radijas tapo daugelio gyventojų kasdienybės dalimi. Antra vertus, norint nustatyti radijo įtaką Lietuvos tarpukario visuomenei, korektiškiau radijo klausytojų skaičių lyginti su kitais to meto kultūros sklaidos kanalais: kultūrinės spaudos ar knygų tiražais. Knygos tarpukariu buvo brangios, jų tiražai nedideli: originaliosios grožinės literatūros egzempliorių skaičius retai viršijo 2 000–3 000, poezijos knygų tiražai buvo dar mažesni (apie 500–700 egzempliorių)¹². Radijo abonentų skaičius gana greitai pasivijo ir pralenkė tiek knygų, tiek kultūrinės spaudos tiražus (pvz., kultūros žurnalas *Naujoji Romuva* 1933 m. pasiekė 5 000 egzempliorių tiražą, o radijo abonentų 1927 m. jau buvo per 5 500). Dar labiau nei vartotojų kiekis radijo įtakos mastą padeda suvokti šios medijos sklaidos pobūdis, mat radijo klausymosi neribojo auditorijos neraštingumas, vis dar didelė to meto visuomenės problema (1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, 44,1 proc. gyventojų – visiškai beraščiai). Be to, radijo bangos pasiekdavo tolimiausius provincijos užkampius – jokia kita masinio informavimo priemonė kaimo gyventojui neleido pasijusti visaverčiu kultūros dalyviu, kaip radijas. Tai užfiksuota 1930 m. klausytojo laiške:

8 Audrius Dambrauskas, „Smetoniški kino prioritetai. Kino propaganda ir cenzūra prieškarinio Lietuvoje“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2013, Nr. 1, p. 46–55; Dangiras Mačiulis, „Vytauto Didžiojo metų (1930) kampanijos prasmė“, *Lituanistica*, 2001, Nr. 2(46), p. 54–74; Dangiras Mačiulis, „Apie dvi propagandines kampanijas XX a. tarpukario Lietuvoje“, *Inter-studia humanitatis*, Nr. 9, 2009, p. 119–138.

9 Giedrius Viliūnas, *Literatūrinis gyvenimas nepriklausomoje Lietuvoje*, Vilnius: Alma littera, 1998, p. 90.

10 Dangiras Mačiulis, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005, p. 86–88.

11 Stasys Štikelis, *op. cit.*, p. 136–137.

12 Audronė Glosienė, „Knygų leidyba Lietuvoje 1918–1940 m.: tipologinės ir teminės charakteristikos bandymas“, *Knygotyra*, Nr. 17(24), 1989, p. 46–47.

Tamsta negalite įsivaizduoti, kaip provincijos gyventojai (tolimos provincijos, atskirti nuo kultūrinio judėjimo) yra pasiilgę tikrojo meno. Juk mums mažiausia yra proga ir mūsų meno šventovėje – teatre pabūvoti, vienintelė laimė, ką per radio išgirstame.¹³

Išlikusios klausytojų reakcijos į „aukštosios kultūros“ transliacijas įvairuoja, ne tik prašoma kuo daugiau klasikinės muzikos koncertų, bet pageidaujama ir sau suprantamesnės liaudiškos muzikos¹⁴, tačiau gyva ir gausi klausytojų reakcija į transliuojamą programą rodo, jog radijas provincijoje iš dalies atstojo neišplėtotą kultūrinio gyvenimo organizacinę infrastruktūrą. Valstybės radiofono vaidmuo atrodo reikšmingas prisiminus nedidelį tuometį bibliotekų tinklą, mažą knygynų skaičių ar sunkiai prieinamą operos ar dramos teatrą.

Tarpukario radijo eteris buvo tiesioginis, tad tyrimas remiasi išlikusiais rašytiniais šaltiniais, daugiausia LCVA saugomomis radijo programomis ir jų realizavimą fiksavusiais dienynais, radijo laidų medžiaga, įstaigos veiklos organizavimą perteikiančia korespondencija. Šiuos dokumentus papildė tuometinė spauda ir radiofono darbuotojų prisiminimai, svarbiu šaltiniu laikomi klausytojų laišakai.

Toliau pristatomos aktualios metodologinės prieigos – radijo medijai skirtos teorinės įžvalgos. Literatūrinė radijo programa aptariama trijuose skyriuose. Pirmiausia dėmesys teikiamas deklamacijoms bei radijo teatrui, svarstoma, kurie kriterijai taikyti literatūros atrankai bei kokiems tikslams ši meninė programa naudota, toliau analizuojamos literatūrai skirtos radijo paskaitos, aptariama, koks tautinio rašytojo įvaizdis kurtas ir kaip jis plėtotas transliuotuose rašytojų sukakčių minėjimuose. Atskiras skyrius skirtas pačių rašytojų dalyvavimui radijo veikloje (literatūros vakaruose, knygų apžvalgose) bei jo įtakai tuometinei literatūrinei komunikacijai.

13 LCVA, f. 964, ap. 1, b. 52, l. 66.

14 Šalia prašymų transliuoti daugiau operų yra ir tokių pastabų: „Kaimo žmonės negali suprasti įvairių ten uvertiūrų, romansų, sonatų, serenadų. Etiūdų, bemolių, andantų ir t.t. Minėta muzika įvairiomis mums nesuprantamomis variacijomis tik nervina klausytojus“, LCVA, f. 964, ap. 1, b. 52, l. 176. „Mums, kaimiečiams, labai patinka ‚Kaimo vestuvinininkai‘ su linksma muzika ir gražiom dainom.“ LCVA, f. 964, ap. 1, b. 52, l. 174.

Radijo medija

Analizuojama radijo programa ir jos poveikis tyrėjo žvilgsnį kreipia į medijų teorijų lauką. Straipsnyje pasirinkta vartoti *medijos* sąvoka („(lot. *media* – vidurys) – komunikacijos priemonė ar kanalas, naudojama saugoti ar perduoti informaciją“¹⁵), mat kaip tik šis terminas vartojamas komunikacijos priemonės aptariant medijų teorijų aspektu: analizuojant jų prigimtį, esminius požymius ir įtaką aplinkai¹⁶. Būtent šie trys aspektai svarbiausi medijų teorijose, sureikšminančiose ne tik (ir ne tiek) perduodamą turinį, kiek būdą, kuriuo informacija perteikiama. Herbertas Marshallas McLuhanas šią nuostatą yra išreiškęs glaustai ir radikaliai: medija¹⁷ yra pranešimas. Kitaip sakant, medijos „[...] yra ne tiek neutralūs, „skaidrūs“, vien pagalbinę funkciją atliekantys „tarpininkai“, kuriuos pasitelkiame tada, kai iškyla poreikis transliuoti ar retransliuoti jau suformuotą turinį, kiek „terpės“, kuriose tas turinys tik ir tampa turiniu, t. y. tampa vienaip ar kitaip patiriamas ir suvokiamas“¹⁸. Tai svarbu įsisąmoninti: klausantis radijo transliuojamo poezijos posmo, radijo bangomis mus pasiekia eilėraščio atlikimas – garsinė jo versija. Iš specifinio medijos būdo perteikti informaciją McLuhanas ir kildina jos poveikį, stipresnį dar ir todėl, kad adresatas linkęs susitelkti į perduodamą turinį, nepastebėdamas būdo, kuriuo informacija jį pasiekia.

Andrew Crisellis metaforiškai pavadino radiją *aklu*, mat šiuo kanalu perduodama informacija yra tik garsinė. Kitas šios medijos savybes jis pristatė kaip šios negalios kompensaciją: išskyrė *didelį klausytojų įsitraukimą*, skatinamą dar ir komunikacinio proceso *dabartiškumo*. Skirtingai nei spauda ar literatūra, radijas priklauso dabarties akimirka: informacijos perdavimas ir gavimas vyksta tą pačią akimirką, klausytojui stengiantis vaizduotėje išbaigti gaunamą garsinę informaciją¹⁹. Crisellis sulaukė pelnytos kritikos, jo akumo sąvoka smerkta ir

15 Laima Nevinskaitė, *Šiuolaikinės medijos ir masinės komunikacijos teorijos. Mokomoji knyga*, Vilnius: Petro ofsetas, 2011, p. 14.

16 *Idem.*, p. 15.

17 Mediją McLuhanas suvokia plačiau, nei įsigalėjusi dabartinė vartoseną, jam tai bet kokia techninė žmogaus išraiškos forma, technologija, išradimas. Marshall McLuhan, *Kaip suprasti medijas. Žmogaus tęsiniai*, Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 7.

18 Tomas Sodeika, „Įvadas į medijų filosofiją“, *Medijų kultūros balsai: teorijos ir praktikos*, sudarė Vytautas Michelkevičius, Vilnius: Mene, 2009, p. 42.

19 Andrew Crisell, *Understanding radio*, London, New York: Routledge, 1994 (pirmas leidimas 1984 m.), p. 3–16.

dėl neigiamų konotacijų, ir dėl nelogiškumo: juk paveikslų nevadiname nebyliais, o romano esmės neapibrėžiame iliustracijų, vaizdinės medžiagos, stoka²⁰, be to, kintantis kontekstas aktualizuoja vis naujas radijo veikimo ypatybes. Taip atsiradus televizijai imta kalbėti apie klausytojo įsitraukimą mažinantį radijo *antraplaniškumą* ir pakitusią klausyimosi praktiką: radijo imta klausytis užsiimant kita veikla.

Criselliui skirtos pataisos rodo, kaip greitai vystantis technologijoms keičiasi ir medijos vertinimas, tad, pristatant tyrimui aktualias radijo ypatybes, reikia atsižvelgti ir į istorinę situaciją, t. y. tiriamuoju laikotarpiu gyvavusias klausyimosi ir transliavimo praktikas. Šias nustatyti padeda vidinis Valstybės radiofono dokumentas – diktorių darbo pobūdį ir jo tobulinimą analizavusi Vytauto Alseikos apžvalga „Radijo prelegentas ir jo privalumai“. Alseika pabrėžia ypatingą radijo diktorių ir klausytoją siejantį ryšį. Nors radijo pranešėjas kalba didelei auditorijai, jo klauso ne minia, o pavieniai klausytojai ar mažos grupelės privačiuose butuose ar kaimo trobose. „Taigi kalbant per radiją ir reikia sau tokią auditoriją įsivaizduoti ar pagalvoti apie kokį nors artimą ar pažįstamą ir jam kalbėti.“²¹ Tai dar viena svarbi radijo savybė: nors medijos aprėptis didelė, paprastai radijo klausomasi kaip asmeniškai klausytojui skirto pranešimo. Ši charakteristika yra susijusi ne vien su nedideliu klausytojų skaičiumi (vienas ar keli), bet ir su erdve, kurioje radijas skamba, – tai intymi klausytojo namų aplinka.

Kreipdamasis į kiekvieną atskirai, radijas paradoksaliai tuo pačiu metu kuria ir *bendros klausytojų auditorijos* išpūdį. Šį itin stiprina suvokimas, kad tos pačios programos klausomasi tuo pačiu metu, tarsi dalijantis ir asmeniškai patirtimi. Tokį radijo poveikį patvirtina daugybė į radiofoną siųstų laiškų, kaip kad šis 1928 m. klausytojo atsiliepimas:

Radijo, radijo, radijo! Galingas radijo! Vargais negalais išsistengiau priimtuvą. Kokį džiaugsmą įgavau išgirdęs pirmus garsus! Žiema, šalta pasidarė malonesnė. Kambary mano pasidarė jaukiau ir linksniau. Gyvenu kaime. Neturiu jokių žinių, jokio laikraščio, atskirtas nuo pasaulio nuo žmonių. Radijo mane suartino su pasauliu, su žmonija.²²

20 Crisellio radijo *aklumą* siūloma keisti *nematomumu*, žr.: Martin Shingler, Cindy Wieringa, *On Air: Methods and Meanings of Radio*, London: Arnold, 1998, p. 74.

21 LCVA, f. 964, ap. 2, b. 558, l. 2, 12.

22 LCVA, f. 964, ap. 1, b. 16, l. 7.

Cituotoje laiško ištraukoje matyti, kad reaguojama ne tiek į transliuojamą turinį (žinias), bet į tai, ką radijas *dar*: aprašomas jausminis įspūdis (žiema pasidarė malonesnė, kambary jaukiau ir linksmiau), hiperbolizuojamas bendrumas – susiartinimas su visa žmonija. Reikėtų pasakyti, kad radijo imtuvas tarpukario Lietuvoje ir realiai suburdavo nedideles bendruomenes. Iš pradžių naudotų detektorinių radijo imtuvų klausytasi su ausinėmis, bet juos palaiptams ėmė keisti modernesni lempiniai radijo imtuvai su garsiakalbiais, tad nuo asmeniško klausymosi gana greitai pereita prie kolektyvinio. Tai liudija ir išlikusi radijo klausytojų korespondencija: laiškai dažnai rašomi daugiskaitos asmeniu. Be to, klausytojai greitai priprasdavo prie „radijo dėdžių“ ar „tetų“ balsų ir intonacijų, liūdėdavo jiems dingus iš eterio, skirdavo jiems tikriausius meilės laiškus²³. Svarbu ir tai, kad šis artimas ryšys buvo aktyviai kuriamas bei palaikomas ir iš Valstybės radiofono pusės: auditorija nuolat skatinta reaguoti į programą, reguliariai vykdavo „Radijo pašto“ valandėlės, per kurias skaityti klausytojų laiškai, atsakinėta į jų klausimus.

Radijo teoretikai netruko pastebėti panašumą tarp radijo gebėjimo suburti savo klausytojus į vieną panašiai jaučiančią bendruomenę ir Benedicto Andersono įsivaizduojamos bendruomenės sampratą²⁴. Nacionalizmo ištakas mokslininkas siejo su spausdintos knygos ir spaudos atsiradimu – ypač pastaroji masinės komunikacijos priemonė sudarė sąlygas tautinės vaizduotės formavimuisi ir sėkmingai sklaidai. Svarbu pažymėti, jog XX a. radijas, panašiai kaip spauda XIX šimtmečiuje, labai dažnai būdavo pasitelkiamas ideologinės informacijos sklaidai. Tai lėmė didelė šios medijos aprėptis ir sparta (informacija išplatinama akimirksniu didelei auditorijai), taip pat patrauklus kanalo modernumas ir prieinamumas neraštingiems klausytojams²⁵. Šias priežastis dar galime papildyti

23 „Gerbemeije! / Malonekite per radiju pranešti kur dinga Ponas Kuzmitskis su paskaitoms teip visu megiamos klausit kad teip retai te prabilsta O Dieve kaip liudna radija be jo.“ LCVA, f. 964, ap. 1, b. 16, l. 139. „Brangus „Radio“ Dėdės!“ / Mylėti ir būti mylimam, – sako, – esanti didžiausia laimė šiame pasauly. Taip. Tikra tiesa, Brangus „Radio Dėdės“. Štai šiomis dienomis sukako mėnuo, kaip mes audringai įsimylėjome Jūs „Radio Dėdės“. Ir tuomi save jaučiame laimingiausiai. / Bet mes žinome, kad ir Jūs, Brangus „Radio Dėdės“, ne mažiau mūs mylyte, nes jeigu nemylėtumyt, tai kas dieną nesiųstumyt mums tiek toli, į Šventąją Žemaitiją tokių gražių, prakilnių dalykėlių ir liūdtais rudens vakarais nelinksmintumyte mūs. Taigi, mes nujaučiame, kad visą tai Jūs darote, tik kilnios meilės vedami.“ LCVA, f. 964, ap. 1, b. 17, l. 40.

24 Hugh Chignell, *Key Concepts in Radio Studies*, London: Sage, 2009, p. 81–85.

25 Būtent šias radijo veikimo ypatybes nurodė Stephenas Lovellis, svarstydamas, kodėl būtent radijas buvo svarbiausias Sovietų Sąjungos valstybinės propagandos organas, žr.: Stephen

radijo veikimo specifika: gebėjimu pasiekti didelę auditoriją, kartu su kiekvienu klausytoju užmezgant artimą ryšį.

„Literatūra – tai gūlbė, kurios sparnai radio“

Šią išvadą padarė Stasys Grigaliūnas, nurodydamas radijo privalumus literatūros sklaidai: transliavimo spartą, didelę aprėptį ir patrauklumą (gyvą žodžio ekspresiją, akustinį įspūdingumą)²⁶. Šiomis teigiamomis ypatybėmis daugiausia galėjo pasinaudoti grožinė literatūra, kuri tarpukario Lietuvos radijo programose daugiausia figūruoja kaip meninis skaitymas ar deklamavimas. Deklamuota, kartais pritariant muzikai, įvairaus ilgumo intarpais, paprastai 10–15 minučių, pirmaisiais metais rečiau, vėliau bent po porą kartų per savaitę. Dažniausiai poeziją, rečiau ir prozos ar dramos ištraukas skaitydavo Valstybės dramos teatro aktoriai, bet retkarčiais buvo galima išgirsti ir pačių rašytojų balsą. Radijo eteryje skambėjo originalių ir verstų kūrinių ištraukos, ryškėjo tendencija literatūrą eteriui atrinkti vadovaujantis taikomuoju pobūdžiu – atsižvelgiant į kalendorines ir valstybines šventes. Pavyzdžiui, 1933 m. gruodžio 24 d. skaitytas Selmos Lagerlöf apsakymas „Kūčių vakaras“; 1933 m. lapkričio 2 d. – Juozo Tumo-Vaižganto „Vėlinių vakarą“ ir „Juda išdavėjas“; o 1937 m. lapkričio 23 d. radijo programoje pažymima: „Karinės poezijos skaitymas (kariuomenės dienos proga)“:

Panašus polinkis ryškus ir sudarant radijo vaidinimų repertuarą – didžioji dalis radijo spektaklių skirta tam tikroms progoms. Siūlydamas 1939–1940 m. radijo vaidinimų projektą režisierius Antanas Sutkus derina repertuarą su svarbiomis datomis:

Tautos šventėje, rugsėjo 7–8 d., gal ką iš spaudos atgavimo, nes sukanka 35 metai (Čiurlionienės-Kymantaitės „Aušros sūnus“).

Vilniaus pagrobimo dieną, spalio 8–9 d., būtų galima, neakcentuojant, duoti B. Sruogos „Milžino paunksmę“:

Lovell, *Russia in the Microphone Age. A History of Soviet Radio, 1919–1970*, Oxford: Oxford University Press, 2015, p. 8.

26 Stasys Grigaliūnas, „Radio ir literatūra“, *2000 metry*, Nr. 6, 1928, p. 114.

Latvijos nepriklausomybės šventės proga lapkričio mėnesį – gal kurių latvių veikalą arba radijo reportažą.

Kariuomenės šventės proga – būtų galima pakartoti kariuomenės talkininkams-šauliams skirtą vaidinimą „Partizanai“.²⁷

Radijo eteryje skambantys literatūros kūriniai turėjo sukonkretinti valstybines šventes, jų meniniai vaizdai – suteikti sunkiai apčiuopiamam minėjimų ir švenčių turiniui atpažįstamus vaizdus. Kitaip sakant, Valstybės radiofonas teikė turinį kolektyvinei atminčiai, siūlydamas konkrečius jos herojus ir pasakojimus apie juos. Sutkaus radijo vaidinimų repertuare tai „Aušros gadinės“ knygnešiai (Čiurlionienės-Kymantaitės *Aušros sūnūs*), Lietuvos aukso amžių reprezentuojantis Vytautas Didysis (Balio Sruogos *Milžino paunksmė*) ar kovotojai už modernią Lietuvos valstybę (Juozo Gučiaus *Partizanai*). Tarpukario radijo vaidinimų siužetai klausytojams paprastai būdavo žinomi, o didelio atpažįstamumo reikėjo ir dėl radijo teatro specifikos, mat tokie aktualūs siužetai drauge su veikalo trumpumu ir kondensuotumu bei kontrastiškais personažais padėdavo klausytojui lengviau įsivaizduoti transliuojamą veikalą, kompensuodami vieną planę, tik garsinę, informaciją.

Už radijo programos sudarymą atsakingi darbuotojai yra ne kartą pabrėžę, kad žodžio menas (įvairaus pobūdžio radijo vaidinimai, dialogai ir net į menišką formą įvelkami radijo reportažai) buvo bene populiariausia programos dalis²⁸. Manytina, literatūros deklamacijos ir paveikiausia jų forma – radijo teatras – buvo mėgstama dėl to, kad teikė peno emocijoms. Tautos didvyrius buvo svarbu ne tik pažinti, bet ir pajusti – kaip tik šia mintimi Jurgis Talmantas baigia radijo paskaitą apie Vytauto Didžiojo vaizdavimą Ignaco Kraševskio poemoje *Vytauto kovos*:

Vytauto Didžiojo darbams pažinti daugiausia, žinoma, padės istorija. [...] Toks pažinimas yra svarbus dalykas. Tačiau daug svarbiau pajusti Vytauto Didžiojo dvasią, vaizduoklėje susidaryti gyvas didvyrio paveikslas. Tai padaryti padeda mums gražioji literatūra.²⁹

Grožinė literatūra teikė įtraukiančiuose siužetuose veikiantį didvyrio paveikslą, o klausantis per radiją išraiškingai skaitomo kūrinio, šis didvyrio pa-

27 LCVA, f. 964, ap.1, b. 248, l. 1.

28 LCVA, f. 964, ap.1, b. 248, l. 1.; LCVA, f. 964, ap. 2, b. 558, l. 2.

29 LCVA, f. 964, ap. 2, b. Nr. 85, l. 6.

veikslas tuo pat metu buvo įtaigiai transliuojamas didelei auditorijai. Radijo medija stiprino šios meninės komunikacijos poveikį: drauge klausantis patrauklių, emocijas keliančių istorijų apie šlovingą Lietuvos praeitį buvo konstruojama ir palaikoma bendruomenės tapatybė.

Sekant tautos rašytojais

Vienas populiariausių tarpukario radijo žanrų yra radijo paskaitos, rengtos nuo pat Valstybės radiofono veiklos pradžios, kai Radijo taryba spaudoje ir laiškais kreipėsi į akademikus: „Gerbiamieji visų sričių autoriai ir specialistai, prašome prie mikrofono ir jūsų žodis bei mokslas viena akimirka bus pasėtas plačioje Lietuvos visuomenės dirvoje!“³⁰ Nesudėtingos, neilgos (10–20 min.) radijo paskaitos sudarė didelę tarpukario radijo programos dalį. Literatūrai skirtos radijo paskaitos teikė visuotinės literatūros istorijos žinių³¹, supažindino su svarbiais amžininkais užsienio autoriais³², nors didžiausias dėmesys buvo skiriamas lietuvių literatūrai. Radijo paskaitos buvo ir laisvai siūlomos prelegentų, tad atspindi jų preferencijas, ir užsakomos konkrečiai. Šiuo atveju jos derintos su per radiją vykdytomis propagandinėmis kampanijomis. 1930 m. Jurgis Talmantas perskaitė ištisą paskaitų ciklą apie Vytauto vaizdavimą įvairiuose literatūros kūriniuose³³, visą tiriamąjį laikotarpį nenuslopo ir radijo paskaitų rengėjų dėmesys Vilniaus tematikai: skaitytos ne tik paskaitos³⁴, bet nuolat rodytas dėmesys Vilniaus krašto rašytojams.

30 A. Jurskis, „Mūsų galingoji radijo stotis“, *Lietuva*, 1926–07–26. Cituojama iš: Stasys Štikelis, *op. cit.*, p. 117.

31 „Prancūzų romantizmas ir Hugo“ (1927 m., prof. Vladas Dubas); „Iš visuomeninės literatūros: „Ilijada““ (1931 m., Jurgis Talmantas); „Iš visuomeninės literatūros: „Odisėja““ (1931 m., Jurgis Talmantas); „Amerikiečių rašytojas Markas Tvenas“ (1935 m., Karolis Vairas).

32 „James Joyce ir jo *Ulisas*“ (1932 m., Jurgis Talmantas), „G. K. Chestertonas – originalus anglų katalikų rašytojas“ (1932 m., Jurgis Talmantas), „Šių metų Nobelio premijos laureatas O. Neillis“ (1936 m., Kazys Binkis).

33 „Vytautas I. Kraševskio ‚Vytauto kovų‘ poemoje“, „Vytautas ‚Grunvaldo‘ romane“, „Vytautas dramoj ‚Vytautas pas kryžiuočius‘“, „Vytautas vaizdely ‚Vytautas kalėjime‘“, „1930 m. literatūra apie Vytautą Didįjį“.

34 „Vilnius mūsų poezijoje“ (1928 m., Zigmas Kuzmickis); „Literatūra Vilniaus reikalu“ (1933 m., prof. Mykolas Biržiška); „Vilnius Vaižganto publicistikoje“ (1936 m., Aleksandras Merkelis); „Lietuvių literatūra okupuotame Vilniuje“ (1938 m., Stepas Vykintas (Povilavičius) kt.).

Stephenas Lovellis teigia, jog visos naujos medijos atsiradimo metu būna bevardės ir yra vertinamos remiantis konkrečioje kultūroje jau įsitvirtinusių komunikacijos modelių patirtimi, tad ir lietuviškai suskambęs radijo balsas naudojosi ir plėtojo įvairias įprastas viešojo kalbėjimo formas ar praktikas: viešas paskaitas, oratorių kalbas, posėdžius ar teatrą³⁵. Atsižvelgus į tarpukario Lietuvos kontekstą, prie šių viešos komunikacijos formų pridurtinas dar ir pamokslas, mat klausytojų laišakai rodo, jog radijo paskaitų klausymasis dažnai priminė autoritetingo kalbėtojo ir pagarbaus klausytojo situaciją. Eteryje skambančiu balsu paprastai pasitikėta kaip autoritetingu ir neklystančiu: 1930 m. pradėjus transliuoti mišias iš Kauno Bazilikos, vienas klausytojas norėjo patvirtinimo, kad per radiją girdimas pamokslas vertingesnis už jo parapijos klebono sakomą,³⁶ o 1928 m. Sofijai Čiurlionienei baigus paskaitų ciklą „Tautos auklėjimo mintys“, į Valstybės radiofoną pasipylė laišakai, kuriuose užfiksuotas pagarbus pasitikėjimas prelegente ir tokio auklėjimo poreikis: „Tamstos paskaitos man geriausiai patiko ir todėl, kad veik iš kiekvieno sakinio galima pasimokinti – pritaikinti mūsų kaimiečių gyvenime.“³⁷

Įvertinus per 200 literatūrinių radijo paskaitų temų, akivaizdu, kad daugiausia dėmesio (beveik pusė visų paskaitų) skirta XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje debiutavusiems ir tarpukariu jau kaip modernios literatūros klasikai vertintiems rašytojams: Vaižgantui, Maironiui, Kudirkai, Vincui Krėvei ir kt.. Toliau rikiuojasi XIX a. kūrėjai (Valančius, Žemaičių lituanistinio sąjūdžio poetai ir kiti) bei senoji literatūra (dažniausiai jai atstovauja Donelaitis), o jauniausioji karta, XX a. 3-iame ir 4-ame dešimtmetyje debiutavę rašytojai, radijo paskaitose aptariami fragmentiškai, nebent apžvelgiant vienų ar kitų metų literatūros publikacijas ar bendras tendencijas. Orientavimasis į konkrečią rašytojų grupę – pripažintą lietuvių literatūros kūrėjų kartą – gali būti paaiškinamas siekiu pristatyti lietuvių literatūros klasikos kūrėjus. Vis dėlto matysime, jog šių rašytojų sureikšminimas buvo susijęs ne vien su jų kūryba.

Peržvelgus konkrečius lietuvių autoriams tarpukariu skirtas radijo paskaitas, išryškėja populiariausių rašytojų šešetukas: Motiejus Valančius (13 paskaitų), Juozas Tumas-Vaižgantas (10 paskaitų), Maironis (9 paskaitos), Kristijonas Do-

35 Stephen Lovell, *op. cit.*, p. 4.

36 „[A]š sulig savo sąžines sprėndzių kad per radio iš Bazilikos yra daug naudingiau, pamokslą klausyti, negu iš mūsų Apytalaukio bažnyčios kleboną.“ LCVA, f. 964, ap. 1, b. 52, l. 22.

37 LCVA, f. 964, ap. 1, b. 16, l. 189.

nelaitis (8 paskaitos), Žemaitė (7 paskaitos) ir Vincas Kudirka (6 paskaitos). Žemaičių vyskupo populiarumo priežastys paaiškėja peržvelgus jam skirtas radijo paskaitas – jose dažniausiai analizuojama Valančiaus vykdyta blaivybės propagavimo veikla, kurią vis prisimindavo tarpukariu aktyviai veikusi Lietuvių katalikų blaivybės draugija. Draugija radijo eteriye reguliariai rengė blaivybės savaites – 10 minučių trukmės programas, transliuojamas kelias dienas iš eilės, per tokias savaites ir skaityta didžioji dalis paskaitų apie Valančių³⁸. Valančiaus atvejis yra ir paradoksalus (iš visų jam skirtų paskaitų tik vienos pavadinime užsimenama apie Valančių rašytoją), ir tipiškas, mat daugiausia paskaitų sulaukę rašytojai paprastai pristatomi ne dėl savo kūrybos. Juos vienija socialinis ir politinis aktyvumas tautinio atgimimo laikotarpiu. Būtent šį argumentą rašytojų kūrybą aptarti radijo paskaitose patvirtina ir radiofone rengti ar iš kitų vietų transliuoti rašytojų sukakčių minėjimai. Daugiausia minėjimų tarpukario radijuje skirta Vaižgantui (6), Maironiui (4), Kudirkai (3). Atitinkamai nei Valančiaus, nei Donelaičio, nei Žemaitės sukaktys radijo eteriye nebuvo atskirai prisimintos.

Norint suvokti, kokia oficialioji lietuvių literatūros interpretacija ryškėja Valstybinio radiofono programoje, reikia bent trumpai nusakyti tautininkų politinę ideologiją. Lietuvos politinės minties istoriją tyrinėjęs Justinas Dementavičius tautininkų ideologijoje išskiria dvi pagrindines idėjas: pirma, remiantis romantine tautos, kaip istorijoje besiskleidžiančios unikalios dvasios, samprata, tikėta, kad tinkamiausius politinio gyvenimo principus galima nustatyti gilinantis į pačios tautos gyvenimo būdą ir istoriją. Antra, siūlyta pasikliauti autoritetu, gebančiu perprasti tautos dvasią, suprasti ir užtikrinti tautos poreikius bei surasti jiems tinkamiausią politinio gyvenimo modelį³⁹. Šiais dviem glaudžiai susijusiais principais pateisinamas 1926 m. karinis perversmas bei nedemokratinis režimo pobūdis: tautos dvasia gali sleistis tik tautinėje valstybėje, o šią organizuoti galima tik pakilus virš visų partinių nesutarimų, paklūstant vienam visų palaikomam autoritetui – Tautos Vadui Antanui Smetonai. Tokią pačią išvadą daro ir tautininkų kultūrinę politiką išsamiausiai analizavęs Dangiras Mačiulis, nurodęs, jog režimas deklaravo siekį įtvirtinti etninės lietuvių bendruomenės dominavimą,

38 Tipinės tokių savaitinių paskaitos: „Valančius – blaivybės veikėjas“ (1933 m., Juozas Slapšinskas); „Valančius ir blaivybė Lietuvoje“ (1933 m., Jonas Kinderis); „Valančiaus blaivybė ir mes“ (1934 m., dr. Juozas Matusas) ir kt.

39 Justinas Dementavičius, *Tarp ūkininko ir piliečio: modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, p. 178–179.

paskelbdamas tautiškumą nekvestionuojama vertybe, o ši sąvoka reiškė ne tik lietuvių kultūrą, bet suponavo ir jos atstovų solidarumą politiniam elitui⁴⁰.

Lietuvos aid straipsniuose, pristatančiuose politinio režimo požiūrį į meną, lietuvių literatūra ir kalba vertinamos kaip didelė vertybė, tapatinamos su tautos dvasia: „Tautos, valstybėj menas atlieka labai svarbias funkcijas. Tai tautos dvasios versmės.“⁴¹ Neretai apgailėstaujama, kad lietuvių literatūra vis dar ne tokia, kokios norėtūsi: pasigendama originalumo ir „tikrojo lietuviškumo“; o su šiuo siejamas literatūros gebėjimas kurti tautos idealus ir kelti lietuviškąją sąmonę, kaip tai darė Maironis⁴². 1929 m. kovo 1 d. *Lietuvos aid* vedamajame straipsnyje konstatuota, jog finansuodama meną valstybė turi teisę jam kelti tam tikrus reikalavimus, nes menui priskiriamos itin svarbios švietimo ir auklėjimo funkcijos:

Menas yra tam, kad jis žadintų tautoje kilnius jausmus, stiprintų jos dvasią, traukte trauktų ją prie didingų veikalų, idealų. Trumpai tariant, menas turi tautą mokyti, auklėti, tobulinti. Menininkas – tai mokytojas, auklėtojas, dvasininkas.⁴³

Aptariant radijo teatro repertuaro formavimą, buvo parodyta, jog šias funkcijas vykdydama literatūra radijo programoje tarnavo kaip patriotinių pavyzdžių teikėja. Natūralu, kad kaip tik tautinės bendruomenės telkimo ir palaikymo funkcija tarpukario radijo programoje matoma taip ryškiai. Didelį meninės literatūros programos populiarumą lėmė radijo medijos pobūdis – didelė apėmtis – ir įtaigus – akustinis, dabartiškas – perteikimas. Laiške švietimo ministruui taip nurodė ir vienas pirmųjų Valstybės radiofono diktorių Petras Babickas: „[...] radio – galingiausias ginklas tautinei sąmonei ugdyti ir lietuvių kultūrai propaguoti.“⁴⁴

Literatūrai priskiriamos funkcijos veikė radijo paskaitose ir minėjimuose dažniausiai prisimenamų rašytojų vertinimą. Vaižgantą, Kudirką ir Maironį galima matyti kaip tautinio rašytojo etaloną. Šie kūrėjai pristatomi kaip moralinis pavyzdys, o jų veikla tautiniame atgimime – svarbiausias biografijos akcentas. Kudirka – tai silpno kūno, bet stiprios, didvyriškos dvasios kovotojas: „Dr. V. Ku-

40 Dangiras Mačiulis, *op. cit.*, p. 7–8.

41 „Tautos dvasios kūryba“, *Lietuvos aidas*, 1929 03 01, p. 1.

42 „Gilinkimės į tautos idealus“, *Lietuvos aidas*, 1929 03 01, p. 2.

43 „Tautos dvasios kūryba“, *Lietuvos aidas*, 1929 03 01, p. 1.

44 LCVA, f. 391, ap. 4, b. 1321, l. 425.

dirka, drūtai sirgdama džiova ir negalėdama sėdėti rašė gulomis. Kūnas iro, bet dvasia nepalaužiama.⁴⁵, akcentuojama jo visuomeninė ir organizacinė veikla. Panašiai yra ir Vaižganto atveju. Nors išlikusioje radijo minėjimų medžiagoje pripažįstama jo, kaip rašytojo, vertė, vis dėlto galima sakyti, jog Tumas užgožia Vaižgantą. Juozo Linkevičiaus radijo paskaitoje (1935) teigta: „Taip, jis didis rašytojas, bet Vaižgantas neužstelbia Tumo. Jis didelis žmogus, tautos gyvastingiausi reikalai ir milžiniškas veikimas buvo jo alfa ir omega.“⁴⁶ Vaižgantas pristatomas kaip „didis tautos dvasios kėlėjas, šviečiantis nepasiekiamu pavyzdžiu“⁴⁷, „laisvės kovų didvyris ir skausmingo žmogiškumo įsikūnijimas“⁴⁸, „tikrasis Lietuvos atgimimo pranašas ir taurusis kultūrinės Lietuvos dirvos darbininkas“⁴⁹.

„Jaunosios Lietuvos“ sąjungos pusvalandyje, skirtame paminėti Vaižganto 6-ąsias mirties metines, buvo suvaidintas radijo vaizdelis apie rašytojo gyvenimą. Jame išskirti Tumo biografijos įvykiai tiesiogiai sieti su Lietuvos Respublikos kūrimo procesu. Skambant Juozo Naujalo melodijai pagal Maironio „Lietuva brangi“, buvo išvardyti pagrindiniai rašytojo gyvenimo įvykiai, iš kurių išskirtas rašytojo dalyvavimas Petrapilio Lietuvių Seime, Tumo darbas tėvynei laisvės sulaukus iki pat mirties. Svarbi vaizdelio pabaigoje pateikiama išvada: „Vaižgantas mirė – Vaižgantas gyvas. Jis savo neramia dvasia aprėpė visą tėvynės žemę, susiliejo su jos žaliuojančiais laukais, su gėlėmis nuklotomis pievomis, su besivingiuojančiomis upėmis ir mėlyna padange.“⁵⁰ Radijo vaizdelyje tarsi suvaidinamas pats Vaižganto įamžinimo procesas ir pagrindinės jo vertės: rašytojas svarbus kaip Lietuvos Respublikos kūrėjas, savo dvasia su ja galiausiai ir sutapęs, pasidaręs vienijančia kolektyvinės atminties dalimi. Jis imamas traktuoti panašiai kaip literatūrinis herojus, vienijantis tautinės mitologijos didvyris, kuris, kaip buvo nurodyta 7-ąjį jo mirties metinių minėjime, jau ne vien savo kūryba ir veikla, bet pačiu asmeniu tampa tautos dvasios išraiška: „Vaižgantas visų pirma buvo įkūnyta Lietuvos Siela – Lietuviškas Pavasaris, visuomet sukėliąs kaž kokį meilės ir pagarbos jausmą visiems lietuviams.“⁵¹ Vaižganto perkėlimas į bendrą

45 LCVA, f. 964, ap. 2, b. 1341, l. 3.

46 LCVA, f. 964, ap. 2, Nr. 398, l. 2.

47 LCVA, f. 964, ap. 2, b. 972, l. 5.

48 LCVA, f. 964, ap. 2, b. 398, l. 2.

49 LCVA, f. 964, ap. 2, b. 397, l. 7.

50 LCVA, f. 964, ap. 2, b. 972, l. 3–4.

51 LCVA, f. 964, ap. 2, b. 1089, l. 1.

tautinės vaizduotės lygmenį galutinai įvyko rašytojui tapus radijo pjesės veikėju: minint 4-ąsias Tumo mirties metines buvo pastatyta ir kelis kartus (1937 m., 1939 m.) transliuota 4 paveikslų radijo pjesė iš Vaižganto gyvenimo *Lietuviško žodžio laisvintojas* (autorius Aleksandras Merkelis, režisierius Juozas Gučius).

Panaši interpretacija radijo programose atliekama ir Maironio atveju, tik šalia kultūrinio darbo „darbininko“, visų mylimo Vaižganto ar asketiško valios didvyrio Kudirkos Maironis radijo paskaitose pristatomas kaip kūrybinis genijus. Grigaliūnas savo paskaitą „Maironis – tautinio atgimimo dainius“ pradeda Liudo Giros ketureiliu: „Kaip kankliai be stygų / Tauta be poetų, / Kas ateitį šviesią / Jai pažadėtų.“⁵² Poetas ne tik savo kūryba išreiškia tautos dvasią, ne tik tautinius idealus „gražiai atvaizduoja savo kūriniuose“, bet pats jo asmuo idealizuojamas ir mistifikuojamas, tarsi būtų pačios tautos dvasios apsiareiškimas: „Poetas – tai tautos pranašas, užburtas tautos dvasios žinys, kurs savy jungia tautos praeitį ir ateitį, amžinybę ir laikinę dabartį.“⁵³

1939 m. birželio 27 d. radijuje skambėjusi kultūrinio gyvenimo apžvalga parodo, kaip konkrečiai pasinaudojama šiuo mistifikuojamu rašytojo-žurno įvaizdžiu. Minėta radijo laida buvo skirta Šaulių sąjungos veiklos dvidešimtmečiui aptarti. Išvardijus organizacijos nuveiktus darbus, į tekstą įterpiama informacija apie 7-ąsias Maironio mirties metines: „Prieš 7-erius metus nutilo ir Maironio lyra, skambiais akordais aidėjusi mūsų literatūroje ir gyvenime.“⁵⁴ Dabartinė situacija praradus organizuojančius „Maironio lyros akordus literatūroje“ (ir gyvenime!) pristatoma kaip stokos, o Šaulių sąjunga – kaip simboliniai Maironio lyros perėmėjai, „idėjų bendrumu ir savanoriška drausme cementuojantys mūsų tautą“⁵⁵. Nelikus tautą vienijusio moralinio autoriteto ir kūrybinio genijaus, šio tautos šauklio įvaizdis su konsoliduojančia, telkiančia funkcija perkeliamas provyriausybinei Šaulių sąjungai.

Aptariant radijo paskaitose ir kūrėjų sukakčių minėjimuose išryškėjusį populiariausių rašytojų vertinimą, svarbus klausimas, kaip šiomis interpretacijomis savo politinėje propagandoje naudojosi tautininkai. Čia svarbi atrodo Dementavičiaus mintis, kad tautininkai mistifikavo politinio autoriteto atsiradimą: „tautininkams būdinga išskirtinė argumentacija, kuri vado atsiradimą mistifikuoja, jo

52 LCVA, f. 964, ap. 2, b. 1137, l. 1.

53 LCVA, f. 964, ap. 2, b. 1137, l. 1.

54 LCVA, f. 964, ap. 2, b. 1326, l. 1–3.

55 LCVA, f. 964, ap. 2, b. 1326, l. 1–3.

pasirodymą susiedama su regima tautinės dvasios apraiška⁵⁶, t. y. politinis autoritetas buvo pristatomas, viena vertus, kaip dėsningas tautos dvasios apsiareiškimas, antra vertus, kaip būtinas norint sukurti valstybę, geriausiai užtikrinančią tautos poreikius. Kaip veikia ši mistifikacija, matyti knygoje *Antano Smetonos Didžiosios Mintys*. Tai prezidento aforizmų, sugrupuotų pagal tam tikras temas, rinkinys. Šios knygos įvade tuometinė valstybinė santvarka pristatoma kaip išsikristalizavusi iš Antano Smetonos ideologinių pažiūrų, o šios susidarė iš savos tikrovės, tradicijų ir praeities patyrimo⁵⁷. Rinkinio įvade Smetona pristatomas kaip *lietuviškų minčių* (suvokiamų kaip tautos dvasios išikūnijimas) paveldėtojas ir reiškėjas, tęsiantis Mindaugo, Vytauto Didžiojo darbą. Pažymėtina, kad prie lietuviškų minčių puoselėtojų priskiriami ir Daukantas su Valančiumi, Basanavičius su Kudirka, Jablonskis ir Tumas, „irgi Lietuvos kaimo sūnūs, [...] gausiai sėję lietuvių visuomenei didžiųjų minčių, gaivinančių tautinį jausmą ir tautinę sąmonę“⁵⁸. Rašytojai prie lietuviškumo puoselėtojų priskirti ne tik dėl politinės ar visuomeninės veiklos, bet ir dėl tiesioginės sąsajos su lietuvių kalba ir literatūra – lietuviškumo šerdies, branduolio. Tačiau šis Tautos Vado ir rašytojų siejimas į vieną tautos dvasios puoselėtojų būrį yra ir simptomiškas: kuriant gyvo Smetonos kultą buvo atliekama ta pati interpretacija, kaip ir radijo paskaitose bei minėjimuose išaukštinant mirusius tautinius rašytojus. Matėme, kad radijo paskaitose jau ne vien rašytojų kurta literatūra, bet ir visuomeninė, politinė veikla, o galų gale ir jų asmenybės imtos traktuoti kaip tautos dvasios pasireiškimas, išikūnijantis į tautos vedlius (kultūrinio darbo darbininkus, tautos dvasios žynius). Šalia šio jaunai valstybei taip svarbaus tautinio atgimimo veiklos ir herojų vertinimo šliejosi ir oficiali Smetonos asmenybės interpretacija. Greta gausių asmens kulto apraiškų⁵⁹ Smetona radijo eteryje dažnai pristatytas kaip rašytojas (radijo

56 Justinas Dementavičius, *op. cit.*, p. 183.

57 *Antano Smetonos Didžiosios Mintys*, II dalis, Kaunas: „Pažangos“ bendrovės leidinys, 1937, p. IX–X.

58 *Antano Smetonos Didžiosios Mintys*, I dalis, Kaunas: „Pažangos“ bendrovės leidinys, 1935, p. 3.

59 Radijo programoje Smetona nuolat prisimenamas, minėtos pirmuoju Lietuvos Respublikos prezidentu išrinkimo 15 metų metinės, kasmet birželio 13 d. transliuoti prezidentui skirti vardinių sveikinimai. Dėmesio pobūdį galima įsivaizduoti peržvelgus 1934 m. rugsėjo 9 d., sekmadienio, radiofono programą, kuri buvo skirta Smetonos 60 metų jubiliejui. Po himno Valstybės teatro artistai skaitė Valstybės radiofono pasveikinimą Tautos Vadui, Šaulių choras atliko dainą, transliuotos iškilmės iš Kauno, kur jubilieto intencija laikytos iškilmingos mišios, vyko karių paradas, skambėjo paties prezidento kreipimasis į tautą ir jam skirti

paskaitose analizuojamos Smetonos raštų stilistinės ypatybės⁶⁰), kelis kartus transliuota jo kūryba – radijo vaizdas „Gražioji pasaka – tikroji teisybė“ (prozos vaizdelį radijo eteriui pritaikė režisierius Juozas Gučius). Prezidento 60-mečiui skirtoje radijo paskaitoje jis ir pristatomas kaip „lietuvių tautai jau tapęs lyg ir simboline asmenybe“, o aprašant sudėtinės šios asmenybės dalis pabrėžiamos vertės, kurios buvo svarbios ir apibūdinant tautinį rašytoją (valstietiška, vadinasi, kitų svetimų įtakų nepaveikta kilmė ir pasišventimas dirbti lietuvių tautai aktualesius darbus)⁶¹. Tad galima sakyti, jog kuriamas Smetonos asmens kultas aktyviai naudojosi kultūroje įsitvirtinusių rašytojų vardų reikšme: politinis lyderis buvo pristatomas kaip jų veiklos bendražygis ir tęsėjas, o jo asmenybė – tautiškumo, kuriam ryškiausiai atstovauja kalba ir literatūra, išsaugojimo garantas.

Radijas ir literatūros autonomija

Valstybės radiofonas traukė it magnetas: radijo pranešėjas Babickas prisimena, jog nebuvo žymesnio asmens Lietuvoje, kurio jis nebūtų pažinęs, mat dauguma patys dalyvavo radijo programoje⁶². Natūralu, kad nedidelėje jaunoje valstybėje trūkstant išsilavinusių žmonių rašytojai taip pat buvo įvairiopai su Valstybės radiofonu susiję. Poetas Liudas Gira 1927–1929 m. vadovavo Radijo tarybai, gana ilgą laiką, 1936–1940 m., Valstybės radiofone redaktoriumi dirbo Antanas Miškinis, ilgametis Kauno ir Vilniaus radijo pranešėjas buvo poetas Kazys Inčiūra (1934–1943 m.), Klaipėdos radiofone diktoriumi beveik ištisus metus (1936–1937 m.) dirbo Henrikas Radauskas, dažnai radijo programose regėti Kazio Binkio, Pulgio Andriušio pavardės.

sveikinimai. Visą dieną įvairūs prelegentai skaitė paskaitas ta pačia tema – „Antano Smetonos asmenybė“ lietuvių, lenkų, baltarusių, vokiečių, jidiš, prancūzų kalbomis, vakare – dar viena translacija dabar iš Valstybės teatro, kur vyko iškilmingas aktas jubiliejui paminėti. Ir kitos radijo eteryje tądien skambėjusios laidos buvo paženklintos jubiliejaus ženklų: „Vaikų kampelyje“ pristatyta Smetonos biografija, paskelbtas rašinio apie prezidentą konkursas, „Skautų sueigoje“ skautas iš Utenos deklamavo eilėrašį „Giesmė Tautos Vadui“. Žr.: LCVA, f. 964, ap. 2, b. 202a, l. 288–289.

60 1931 m. spalio 2 ir 3 d. V. Alanto paskaita „Pastabos apie A. Smetonos raštų stilių“.

61 LCVA, f. 964, ap. 2, b. 303, l. 1.

62 „Niekio nėra mielesnio kaip darbas Lietuvai. Broniaus Kviklio pokalbis su rašytoju Petru Babicku“, *Draugas*, Nr. 294 (46), 1978 gruodžio 16, p. 3.

Be jau išryškinto ideologinio literatūros ir jos kūrėjų traktavimo, radijo eteris buvo ir terpė vis gausėjančioms tuometinio literatūrinio gyvenimo formoms pasireikšti. Šis dešimtmetis apskritai pasižymėjo sparčia literatūros lauko institucionalizacija: 1932 m. buvo įkurta rašytojų profesijos reikalais besirūpinanti Lietuvių rašytojų draugija, jos pastangomis 1934 m. pradėtas leisti profesinis laikraštis *Literatūros naujienos*, 1935 m. įsteigta valstybinė literatūrinė premija⁶³. Gausėjantys literatūros procesų profesionalėjimo, savarankiškėjimo ženklai fiksuojami viso tarpukario laikotarpiu, o 4-ą XX a. dešimtmetį galima aptikti daugiausia šio proceso apraiškų, ir atspindimų, ir lemiamų radijo veiklos.

1926 m. transliuotas keturvėjininkų *radio poezo* koncertas išaugo į savarankišką literatūrinę laidą – poezijos ar literatūros radijo vakarą. Tai į radijo eterį perkelti literatū vakarai, kuriuose paprastai dalyvaudavo jaunieji poetai, bandantys priartėti prie savo skaitytojų; literatūros vakarus Loreta Jakonytė laiko vienu efektyviausių literatūros sklaidos būdų⁶⁴. Paprastai pusvalandį trukdavusi laida per tarpukarį išlaikė tokią pačią struktūrą: įžangoje laidos vedėjas pristatydavo rašytoją ar rašytojus, paskui pristatytas kūrėjas perskaitydavo savo kūrybos ištraukų, rečiau jas deklamuodavo artistas. Pirmaisiais radiofono veikimo metais literatūros vakarai buvo retesni, nuo 1934 m. gruodžio šių laidų rengimu ėmus rūpintis Lietuvių rašytojų draugijai, jie imti transliuoti reguliariai, maždaug porą kartų per mėnesį. Pasak daug šių laidų vedusio Antano Miškinio, klausytojai tokius vakarus mėgo, o per kelerius metus tokiuose vakaruose dalyvavo „turbūt visi gyvi poetai“⁶⁵.

Nors literatūros radijo laidose dalyvaudavo įvairių kartų rašytojai, dalyvių persvara – jaunesniosios rašytojų kartos pusėje. Atrankai, regis, nebuvo svarbi rašytojo estetinė pakraipa ar politinis palinkimas, kaip rodo 1937 m. vasario 4 d. literatūros radijo vakaro dalyvių sudėtis: Kazio Binkio vedamoje laidoje dalyvavo į neoromantinę raišką linkstantis Jonas Graičiūnas, prozininkas Liudas Dovydėnas ir tuo metu amnestuotas trečiafrontininkas Kazys Boruta. Literatūros laidų dalyvių atrankos logika buvo nusakyta 1929 m. lapkričio 11 ir 12 d. Vytauto Bičiūno skaitytoje radijo paskaitoje „44 poetai“. Pristatydamas didelį poetų būrį, Bičiūnas neigė menininkui ir poetams primestą tautos sąmonės reiškėjo, ateities

63 Loreta Jakonytė, „XX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio kartos poetų savivoka“, *Literatūra*, Nr. 37 (1), 1999, p. 62–67.

64 Loreta Jakonytė, *idem*, p. 70.

65 Antanas Miškinis, „Lietuvos radijo pradžia“, *Kultūros barai*, Nr. 8, 1969, p. 63.

pranašo funkciją, o apibrėždamas poetą vadovavosi ne ideologiniais, bet išskirtinai kūrybinio gyvenimo faktais: poetas – tai asmuo, „kurio rašiniai bent vienoje atskiroje knygoje būna išleisti“⁶⁶. Paprastai literatūros vakaruose rašytojai pristatydavo savo naujausią kūrybą, tad motyvą pakviesti vieną ar kitą kūrėją lemdavo literatūrinio gyvenimo faktas (pvz., 1938 m. birželio 16 d. vakare, vestame Graičiūno, savo naujausius eilėraščius skaitė Adomas Lastas, Sofija Čiurlionienė – ištraukas iš *Šventmarės* (išėjo 1937 m.), Salomėja Nėris – eilėraščius iš *Diemedžių žydėsiu* (rinkinys pasirodė 1938 m.). Todėl galima teigti, jog literatūros radijo vakarai sudarė atsvarą ideologizuotiems rašytojų pristatymams radijo paskaitose ar sukakčių minėjimuose.

Prie literatūros recepcijos srities priskirtinos nuo 1927 m. transliuojamos trumpos, 15 minučių, naujų knygų apžvalgos. Įvairių apžvalgininkų rengiamos laidos nuo 1931 m. transliuotos reguliariai, vidutiniškai porą kartų per mėnesį, vėliau jų rengimą perėmė Lietuvių rašytojų draugija. Per tokias apžvalgas buvo pristatoma ne tik originalioji lietuvių kūryba, bet ir versta literatūra, taip pat užsienio leidiniai, kuriuose paminėta Lietuva. Iš išlikusių knygų apžvalgų medžiagų matyti, kad dažniausiai aptarinėti romanai ir kiti prozos žanrai, nemažai dėmesio skirta praktinio pobūdžio (pedagoginei, kulinarinei, mokslo populiarinimo) literatūrai. Panašu, kad apžvalgos atitiko to meto skaitytojų lūkesčius. 1935 m. laikraštis *Literatūros naujienos* organizavo klausytojų apklausą, per kurią skaitytojai išrinko populiariausių 10 originalių lietuviškų knygų. Visos išrinktos „literatūros gražuolės“ buvo aptartos radijo apžvalgose arba skaitytos ištraukomis ir per Valstybinį radiofoną, todėl manytina, kad radiofonas ne tik atspindėjo realią populiariausios literatūros padėtį, bet ir populiarino literatūrą. Kad ir kokio bendro pobūdžio buvo šios apžvalgos, vis dėlto jos nurodo atsiradus ir to meto literatūrinių procesų refleksiją – svarbų literatūros autonomijos rodiklį. Be to, jos ugdė ir savo klausytoją, kuris darėsi kritiškesnis – ne tik prašydavo literatūrinių naujienų, bet ir kritikuodavo už tai, kad nieko nauja nepasakoma:

[...] būtų gerai, kad kartais iš literatūros būtų ir rimtesnių dalykų (rimtumą čia suprantu gilumo prasme). Lig šiol, kiek aš girdėjau, iš literatūros tebuvo kalbama apie tokius dalykus, kurie kiek labiau prasilavinusio nebepatenkina, nieko nauja nebe-

66 V. Bičiūnas, „44 poetai (Mūsų poezijos ideologiniai matmens)“, *Židinys*, Nr. 12(60), 1929, p. 409.

duoda. Čia, man rodos, praverstų kad ir didesnių mūsų rašytojų gilesnė kūrybos apžvalga bei atskirų jų veikalų nagrinėjimas.⁶⁷

Šios radijo klausytojo laiško eilutės rodo, kad nors ir kokia įspūdinga technikos naujovė, skatinanti stebėtis ir pagarbiai klausytis, buvo radijas, jis pamažu įėjo į Lietuvos visuomenės gyvenimą ir suteikė galimybę ne tik pagarbiai klausyti autoritetingo rašytojo balso ir semtis tautinio nusiteikimo iš jo kūrybos, bet ir kritiškiau vertinti kūrybos pristatymą.

Straipsnyje aptartoje radijo literatūrinėje programoje galima išskirti radijo paskaitose ir rašytojų minėjimuose konstruojamą ideologizuotą literatūros ir rašytojų vertinimą, tačiau jis turi gana ryškią alternatyvą literatūros radijo vakaruose, kuriuose dalyvavo patys kūrėjai. Įdomu, kaip šie tarpukario radijo programose atsispindintys prieštaringi literatūros vertinimai koreliuoja tarpusavyje? Galima svarstyti, kiek literatūros radijo vakarų laisvumas buvo lemtas vakaruose dalyvavusios jaunesniosios rašytojų kartos arba kaip literatūros samprata yra susijusi su radijo žanrų specifika (radijo paskaitos – literatūros interpretacija, literatūriniai vakarai – pačių kūrėjų tiesioginis dalyvavimas). Įdomu būtų patyrinėti, kaip šios priešingos pozicijos susijusios su kitais to meto Lietuvos politikos ir kultūros faktais bei kurios įtaka buvo stipresnė. Čia peršasi paralelė su 1930 m. Vytauto Didžiojo metinėms organizuotais literatūriniais konkursais (vienas buvo skirtas romanui ar poemai, kitas – dramos kūriniiui iš Vytauto laikų parašyti). Konkursai laikyti neįvykusiais, nes pateikti kūriniai buvo arba pernelyg menkos meninės vertės, arba, kaip buvo konstatuota Vytauto Didžiojo komiteto apžvalginame biuletenyje, „nedavė to, ko iš jų buvo laukiama“⁶⁸: kilusi polemika dėl nepremijuotos, net nesiūlytos išspausdinti Balio Sruogos pjesės *Milžino paunksmėje* aiškiai parodė, kad kūrinys neatitiko konkurso organizatorių tikslų – nepateikė jiems priimtino Vytauto Didžiojo herojaus. Antra vertus, Sruogos pjesė buvo išleista (tiesa, privačiomis lėšomis) ir pastatyta teatro scenoje – 1934 m. premjera įvyko Jaunųjų teatre, porą kartų *Milžino paunksmėje* buvo transliuota ir radijo teatre, vadinas, nebuvo uždrausta. Reikia daryti išvadą, jog tautininkų požiūris į literatūrą, nors ir kryptingai formuojamas, neveikė taip, kaip tikėtasi, o gal nebuvo taip primygtinai siūlomas?.. Galbūt skirtingi literatūros vertinimai

67 LVCA, f. 964, ap. 1, b. 35, l. 36.

68 Vytauto Didžiojo komiteto atliktų darbų apžvalginis biuletėnis Nr. 1, Kaunas: Vytauto Didžiojo komiteto leidinys, 1932, p. 21.

Valstybės radiofono programoje atspindi gana nuosaikų režimo požiūrį į kultūrą: kūrėjų režimas neprievartavo, nustatydamas tam tikras privalomas kūrybines kryptis, bet stengėsi daryti jiems įtaką bei aktyviai formavo literatūros sampratą⁶⁹. Nustatyti realų radiofono programose atsispindinčių literatūros vertinimų poveikį to meto radijo klausytojams būtų galima įtraukiant Valstybinio radiofono klausytojų reakciją. Visu Valstybės radiofono veiklos laikotarpiu buvo nuolat rengtos klausytojų apklausos, išlikusi ir labai gausi klausytojų korespondencija. Išsami kokybinė ir kiekybinė tarpukario radijo klausytojų preferencijų analizė suteiktų daugiau žinių apie poveikį patiriantį ir kintantį klausytoją. Tačiau tai jau kito tyrimo objektas.

Išvados

1926–1940 m. Valstybės radiofono transliuota lietuvių literatūrai skirta programa įvairialypė. Gausiausiai transliuoti lietuvių literatūrai skirti radijo žanrai – meninis skaitymas, deklamacijos ir radijo inscenizacijos. Literatūra paprastai būdavo atrenkama vadovaujantis taikomuoju pobūdžiu (literatūros kūriniais sukonkretinamos valstybinės šventės, minėjimai), o tokių radijo žanrų funkcija – ne tik literatūros populiarinimas, sklaida, bet kolektyvinės tapatybės telkimas ir palaikymas: drauge klausantis tų pačių istorijų, išgyvenant tas pačias emocijas buvo kuriamas ir bendros auditorijos pojūtis. Todėl galima tvirtinti, jog Valstybės radiofono literatūros programa daugiausia įtakos darė literatūros sklaidos ir suvokimo (receptijos) sritims. Ši įtaka išsidėsto tarp dviejų kraštutinumų: viena vertus, ideologinio ir utilitarinio literatūros naudojimo, antra vertus, prielaidų literatūros procesams savarankiškėti, ugdyti kritiškesnį skaitytoją.

Lietuvių rašytojams ir literatūrai skirtose radijo paskaitose ir rašytojų sukakčių minėjimuose nuosekliai plėtotas tautininkų požiūris į literatūrą, kuriai priskirta auklėjamoji, šviečiamoji funkcija. Ryškiausiai ji matyti trijų dažniausiai radijo eteryje analizuotų rašytojų – Maironio, Kudirkos, Vaižganto – kūrybos ir biografijos interpretacijose. Šie rašytojai vertinti kaip ne tik savo kūryba, bet

69 Tokia pozicija nurodoma akademinėje XX a. *Lietuvos istorijoje: Lietuvos istorija. Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, X t., I d., Danutė Blažytė–Baužienė ir kt., Vilnius: Baltos lankos, 2013, p. 576.

ir kita veikla pateikę tinkamą pavyzdį tuometiniams klausytojams, jie traktuoti kaip herojai, kurių pavyzdžiu raginta sekti. Šiuo tautinių rašytojų įvaizdžiu buvo naudojama kuriant prezidento Antano Smetonos asmens kultą – politinis lyderis pristatytas kaip visuomenei reikšmingų rašytojų veiklos perėmėjas ir tęsėjas.

Tarpukario radijas praplėtė įprastas literatūrinės komunikacijos formas, iš dalies kompensuodamas provincijoje itin trūkstamus kultūros organizacinius centrus, pasiūlydamas platformą literatūros naujienoms aptarti, suteikė eterį jauniausiems, XX a. 3-o dešimtmečio pabaigoje – 4-ame dešimtmetyje debiutavusiems rašytojams. Ši literatū karta radijo eteryje dalyvavo kaip radijo darbuotojai bei literatūrinių laidų dalyviai, į eterį kviečiami dėl kūrybos faktų, o ne politinės ar visuomeninės veiklos. Literatūrai skirtos radijo laidos (literatūriniai vakarai, knygų apžvalgos) perteikia ir atsirandančią literatūros procesų refleksiją, ir kritišką klausytoją, drauge liudija ir didėjančią literatūros autonomiją.

Gauta 2021 02 01

Priimta 2021 03 31

Literature and Its Authors in the Interwar Lithuanian Radio Programs

Summary

In the article, the author discusses the presentation of the Lithuanian literature by the State Radio Broadcast “Valstybės radiofonas” in 1926–1940. The author presents specific literary radio program genres (recitations, radio drama, lectures, and commemorations), identifies those Lithuanian authors who received the most attention, examines the image of the national writer and the function it played in radio lectures and programs, and the ways in which the writers themselves took part in the radio programs.

Radio lectures dedicated to Lithuanian writers and literature and commemorations of the writers’ anniversaries had consistently strengthened the point of view of the Lithuanian Nationalist and Republican Union towards literature and attributed educational function to it. This function is particularly noticeable in the interpretations of the works and biographies of the three authors most often discussed on the air: Maironis, Kudirka,

and Vaižgantas. These writers were treated as heroes, whose example was fostered to follow. The image of national writers was employed to create the personal cult of President Antanas Smetona. In accordance with this image, the political leader was presented as the successor of the activities of the writers' who occupied a significant place in the society.

In addition to this ideologized attitude to literature, another approach, which created preconditions for more independent literary processes and more critical reader, began to emerge. Interwar radio broadened the usual forms of literary communication and provided a platform for discussing literary news and a stage for the youngest writers who made their debut in the late 1920s and 1930s. Radio programs dedicated to literature (such as literary evenings and book reviews) demonstrate both the emerging reflection on literary processes and the more critical listener, and testify to the growing autonomy of literature.

Keywords: State radio "Valstybės radiofonas," literary radio program, ideology, radio drama, interwar Lithuanian culture.
